

Yenileşme Döneminde Kazan'da Fikrî Gelişimi Etkileyen Faktörler

Mert Can BABA¹

Öz

1552 yılında Rus hâkimiyeti altına giren Kazan Tatar Türkleri uzun yıllar Rusların baskı ve asimilasyon politikaları altında yaşamlarını sürdürmeye çalışmışlardır. Kültürel asimile yoluyla Kazan Tatar Türklerini baskı altında tutarak hâkimiyetini kalıcı hale getirmeyi amaçlayan Rusya, Kazan Tatar Türklerini Hristiyanlaştırma politikası güderek Rusya'da tek tip insan yaratmaya çalışmıştır. XIX. asıra gelindiğinde isetarihi kimliklerini ve çağın gerisinde kaldıklarını fark etmeye başlayan Kazan Tatar Türkleri arasında bir aydınlanma hareketi meydana çıkmıştır. Milli uyanış fikrinin canlanması zamanla Cedidçilik adı verilen bir millî hareket haline gelmiştir ve Cedidçilik hareketi zamanla Rus hâkimiyetinde yaşayan Rusya Türklerinin bulunduğu diğer bölgelerde de yayılarak gelişim göstermiştir. Cedidçilik hareketinin oluşmasında ve millî bilincin uyanmasında da birtakım faktörler etkili olmuştur. Bu faktörler ağırlıklı olarak Kazan Tatar Türklerinin etkileşim içerisinde buldukları Rusya, Osmanlı Devleti, Mısır ve Türkistan coğrafyası gibi bölgelerle aralarındaki ilişkilerden hareketle şekillenmiştir. İsmail Gaspiralı öncülüğünde gelişen Cedidçilik hareketi temeline eğitimin modernleşmesini almış ve çağdaş eğitim kurumlarından da etkilenecek eğitimin yenileşmesi yoluna gitmiştir. Böylelikle toplumun aydınlanmasının temelindeki gücün eğitim olduğu kabul edilmiştir. Eğitimde başlayan modernleşme hareketi zamanla sosyal ve siyasi hayatı da etkilemiş ve Kazan Tatar Türklerinin bağımsızlık mücadelesinin yöntemini oluşturmuştur. Cedidçilik hareketinin gelişim göstermesinde etkili olan diğer unsurlar ise o dönemde yaygınlık kazanarak taraftar toplayan Türkçülük, İslamcılık ve Sosyalizm gibi fikir akımları olmuştur. Cedidçilik hareketi, milli uyanış fikriyle hürriyetlerine kavuşma yolunda birtakım mücadeleler vermeyi gerekli hale getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cedit Hareketi, Kazan Türkleri, Rusya Müslümanları, Modernleşme, Rusya

¹ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Doktora Programı Öğrencisi. ORCID: 0000-0002-1270-4078.

Factors Affecting Intellectual Development in Kazan during the Renovation Period

Abstract

Kazan Tatar Turks, who came under Russian domination in 1552, tried to survive under the pressure and assimilation policies of the Russians for many years. Russia, which aims to make its dominance permanent by suppressing Kazan Tatar Turks through cultural assimilation, has tried to create a uniform person in Russia by pursuing a policy of Christianizing Kazan Tatar Turks. XIX. In the 16th century, an enlightenment movement emerged among Kazan Tatar Turks, who began to realize their historical identity and that they were behind the times. The revival of the idea of national awakening became a national movement called Jadidism over time, and the Jadidism movement spread and developed in other regions where Russian Turks lived under Russian rule. Several factors were also effective in the formation of the Jadidism movement and the awakening of the national consciousness. These factors have been shaped mainly by the relations between Kazan Tatar Turks and regions such as Russia, the Ottoman Empire, Egypt, and Turkistan geography, where they form a shape. The Jadidism movement, which developed under the leadership of İsmail Gaspirali, took the modernization of education as its foundation and, being influenced by contemporary educational institutions, wanted to renew education. Thus, it has been accepted that the power behind the enlightenment of society is education. The modernization movement, which started in education, affected the social and political life in time and formed the method of the independence struggle of the Kazan Tatar Turks. Other factors that were effective in the development of the Jadidism movement were the currents such as Turkism, Islamism, and Socialism, which gained popularity and gathered supporters at that time. With the idea of national awakening, the Jadidism movement made it necessary to fight for their freedom.

Keywords: Movement of Jadidism, Kazan Turks, Russian Muslims, Modernization, Russia.

Giriş

Rusya Türklerinin aydınlanma hareketi olarak bilinen ceditçilik akımının en güçlü temsilcileri şüphesiz Kazan Tatarları olmuştur. Ceditçilik hareketi genellikle İsmail Gaspıralı'ya dayandırılrsa da toplumdaki geri kalmışlığı İsmail Gaspıralı'dan önce de fark edilmiş ve yenileşmenin gerekliliği bazı âlimler tarafından dle getirilmiştir. İsmail Gaspıralı bu yenileşme hareketini alevlendirirken Kazan Tatarları da yayılma ve gelişim açısından güç kazanmasını sağlamıştır.

XIX. yüzyıldan başlayıp XX. yüzyılda Rusya Türklerini etkileyen ceditçilik hareketi birtakım unsurların etkisinde gelişim göstermiş ve güç kazanmıştır. Rusya Türklerinin modernleşme yönündeki faaliyetlerini etkileyen unsurlar bu çalışmada dört bölümde incelenmeye çalışılmıştır. Birinci bölümde yenileşmeyi etkileyen dış faktörler incelenmeye çalışılmıştır. Bahsi geçen dış faktörler Osmanlı Devleti, Mısır, Türkistan coğrafyası ve Avrupa ekseninde Rusya'dır.

İkinci bölümde Rusya Türklerinin modernleşmesinin temelini teşkil eden eğitim konusu ele alınmaya çalışılmıştır. Bu başlık altında Buhara medreselerinin, Rus okullarının ve yeni usül mekteplerin eğitimdeki rolü değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde Kazan Tatarlarının modernleşmesinde temel fikir hareketleri olarak bilinen Türkçülük, İslamcılık ve Sosyalizm fikirleri incelenmeye çalışılmıştır. Dördüncü bölümde 1905 İhtilalinin getirdiği özgürlük ortamı sonucunda Kazan Tatarlarının ve geniş kapsamda Rusya Türklerinin siyasi ve kültürel faaliyetlerinin yenileşme hareketiyle ilişkisi ele alınmaya çalışılmıştır. Kazan Tatarlarının modernleşmesi Türkiye'de hatırı sayılır ölçüde çalışılmış olsa da bu çalışmalar ağırlıklı olarak geri kalmışlığı fark eden ilk aydınlardan hareketle değerlendirilmiştir. Bölge üzerine yapılan çalışmalar genellikle ceditçilik hareketi eksenli veya bölge aydınlarının biyografisi şeklindedir.

Bu konunun çalışılma amacı Kazan Tatarlarının modernleşmesini etkileyen unsurların tek bir kaynakta ele almaktı ancak konu makaleyle sınırlandırılmayacak kadar geniş kapsamlı olarak ele alınması gereken bir mahiyette ve genişliktedir. Çalışmayı makale formatına göre sınırlamak maalesef birtakım eskiklikleri de beraberinde getirmiştir. Çalışmadaki diğer bir zorluk ise konu üzerine yapılan çalışmaların ana kaynakları tekrar etmesi olmuştur.

Bölge üzerine yapılan ciddi çalışmalar Sovyetlerin dağılmasından sonra ağırlık kazansa da Sovyetler Birliği zamanında da bölge kökenli aydınlar tarafından çalışılmıştır. Bölge üzerine yapılan kapsamlı çalışmalar Nadir Devlet, Akdes Nimet Kurat, Abdullah Battal Taymas ve Tamurbek Devletşin tarafından yapılmıştır. Bu isimlerin eserleri genel olarak bölgenin modernleşmesini ele alsa da modernleşmeyi etkileyen unsurlar detaylandırılmamıştır. Yakın dönem olarak kabul edeceğimiz son yıllarda ise Ahmet Kanlıdere ve İsmail Türkoğlu bölge üzerine önemli çalışmalar yapmıştır.

1. Osmanlı Devleti – Mısır - Avrupa (Rusya) ve Türkistan Bölgesi'nin Etkileri

Kazan Tatarları arasında, XIX. yüzyıl sonları ve XX. Yüzyılın başlarında meydana gelen yenileşme hareketi birtakım iç ve dış dinamiklere bağlı olarak gerçekleşmiştir. İçerde toplumun ihtiyaçlarının farkedilmesi ve Rus esaretinden kurtulma fikrinin etkisiyle gelişim gösteren bu yenileşme hareketi, kültürel bağları olan toplumlardan da etkilenecek yayılmaya devam etmiştir.

Kazan Tatarlarının yenileşme hareketini etkileyen dış unsurlar etkileşim içinde buldukları devletler olmuştur. Bu dış unsurların başında Osmanlı Devleti, Mısır, Rusya ve Türkistan ile olan ilişkiler başlıkları altında toplanabilir. Bu bölümde bahsi geçen toplumlarla Kazan Tatarlarının etkileşimi ele alınacaktır.

1.1.Osmanlı Devleti'nin Kazan Fikrî Gelişimine Etkileri

Kazan Tatarlarının yenileşme hareketlerine etki eden toplumların başında Osmanlı Devleti gelmektedir. Aynı milletten olmalarının yanında aynı din ve dil ailesi mensubu olmaları Osmanlı Devleti'nin Kazan Bölgesindeki etkinliğini artırmıştır.

Halifelik makamına sahip olması sebebiyle Kazan Bölgesi müslümanları üzerinde manevi bir otoritesi bulunan Osmanlı Devleti, edebi ve medeni yönden Kazan Türklerini erken dönemlerden itibaren etkilemeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin edebiyatı, medreseler vasıtasıyla bölgeyi etkilerken, Osmanlı-Türk dili de Kazan'da oluşmaya başlayan Tatar Türkçesini etkilemiştir. Osmanlı Türkçesi, gelişme dönemindeki Tatar Türkçesine bol miktarda Osmanlı-Türk unsuru kazandırmıştır. Kazan'dan hacca giden müslümanlarının yolunun İstanbul'dan geçmesi de Kazan-Osmanlı arasındaki etkileşimi artırmıştır. Osmanlı'da Tanzimat fermanıyla başlayan yenileşme hareketleri Usul-i Cedid taraftarlarının dikkatlerini çekmiş ve Kazan'dan Osmanlı Devleti'ne eğitim için gelenlerin sayısını artırmıştır.

Osmanlı'da çıkan eserler Kazan'da önemli bir okuyucu kitlesi bulmuştur. Tercüman gazetesinin okuyucusunun Kazan'da yaygın olması da dil ve fikir bakımından Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığı artırmıştır. Tahsil için İstanbul'a gelip Mülkiye mektebini bitiren Fatih Kerimî, Orenburg'a döndükten sonra Usul-i Cedid ve Usul-i Kadim mücadelesinde cedidci muharrir sıfatıyla aktif bir rol oynarken, kendisinden sonra birçok Kazanlı genç de İstanbul'a gelerek buradan aldıkları fikirlerle Kazan Türklerinin yenileşmesi hususunda katkı sağlamışlardır (Kurat, 1966, s.117-118).

Görüldüğü gibi dönemim ilim merkezlerinden biri olan İstanbul başta olmak üzere, Osmanlı devletinin sosyal ve kültürel açıdan Kazan Tatarlarına etkisi büyük olmuştur. Kazan Tatarlarının milli mücadelesini şekillendiren birçok aydın Osmanlı Devleti'nde cereyan eden fikirlerden etkilenmiş ve bağımsızlık mücadelelerinde aktif rol oynamışlardır.

1.2.Mısır'ın Kazan Fikrî Gelişimine Etkileri

Kazan Tatarlarının gelişimi aşamasındaki etkilendikleri ikinci grup Mısır'da eğitim alan öğrenciler vasıtasıyla Mısır olmuştur. Kazan Tatarları, kültürel gelişim açısından öncelikli olarak İslam coğrafyasındaki ilim merkezlerine öğrenciler göndererek ve haccagiderken güzergâhları üzerindeki islam coğrafyalarıyla önemli ilişkiler kurarak etkilenmişlerdir. Mısır' da bu dönemin önemli ilim merkezlerinden biri kabul edilmektedir.

Kazan Türkleri'nin eğitim için gittikleri önemli bir merkez El-Ezher Medresesi'nin bulunduğu Mısır olmuştur. Dönemin en önemli ilim merkezlerinden olan bu medresede İslami ilimler dersleri alan Kazanlı gençler burada bulunan Cemalettin Afganî ve Şeyh Muhammed Abduhu gibi, İslam dünyasının gelişmiş batı medeniyetine uyum sağlaması gerektiğini düşünen âlimlerin görüşlerinden etkilenerek Kazan'a dönmüşlerdir. Mısır'da çıkan yeni fikirler böylelikle Kazan'da yayılmaya başlamıştır. Bu görüşlerin Kazan'da yayılması bölgedeki aydınlanma hareketinin önemli unsurlarından birisi olmuştur (Kurat, 1966, s.118). İslam dünyasında büyük zatlar olarak kabul edilen bu kişilerin fikirleri genç tatarlar için aydınlanma ateşini yakan bir unsur olmuştur.

Görüldüğü gibi kendi dönemlerinin İslam aydınlarından olan Cemaleddin Afganî ve Şeyh Muhammed gibi isimler, eğitim için Mısır'a gelen öğrencileri fikirleriyle etkilemişler ve Kazan'daki aydınlanma hareketinin tetikleyici unsurlarından biri olmuşlardır.

1.3.Rusya'nın Kazan Fikrî Gelişimine Etkileri

Birbiriyle iç içe yaşayan toplumlar ister istemez birbirlerini örf, adet, gelenek, görenek ve kültür gibi konularda etkilemektedirler. Kazan Tatarları da yüzyıllar boyunca Rus hâkimiyeti altında Ruslarla etkileşim halinde yaşamışlardır. Rus Çarlığının hâkimiyeti altındaki milletlere uyguladığı politikaları bazı konularda Rusların beklentilerinin aksine, hâkimiyet altındaki toplumların gelişimine katkı sağlamıştır. Bu bölümde Rus toplumunun Kazan Tatar yenileşmesine etkisi ele alınacaktır.

Rusya, 1792 yılında, üzerlerinde hâkimiyet kurdukları Tatarlara birtakım ticari imtiyazlar tanımıştır. Bunun sonucunda Kazan Tatarları, Rusya ile Türkistan arasında ticari bir köprü vazifesi görmüşlerdir. Siyasi ve iktisadi açıdan Kazan Tatarlarının gelişimini hızlandıran bu durum aynı zamanda Kazanlı gençlere Buhara medreselerinin yolunu açmıştır. Burada eğitim alıp Kazan'a dönen gençler okuma yazma oranını artırmış ve aydın bir kesimin oluşmasında etkili olmuştur. XIX. yüzyılda Kazan'da Hıristiyan misyonerlik faaliyetleri hızla artmıştır. Rus ve İngiliz Kitab-ı Mukaddes Cemiyetleri, Hıristiyanlıkla ilgili eserleri yerel dillere çevirme faaliyetleri yürütürken, Müslüman ulema buna karşı çalışmalar yapmış ve bu amaçla neşredilen kitaplar Müslümanların fikrî hayatında bir canlılık yaratmıştır. Hatta buvesiyle daha önce Hıristiyanlığı kabul eden Kreşin Tatarlarının bazıının müslümanlığa dönmesi sağlanmıştır (Kanlıdere, 2002, s.416).

Kazan'da 1804 yılında kurulan ve Avrupa öğretim metodlarının uygulandığı ve Avrupalı hocaların yer aldığı Kazan Üniversitesi'de dini öğretilere uymadığı gerekçesiyle uzak durulan bir kurum olmuştur. Üniversite'nin ilk 10 yılında, 30 bölümden 19'unu üçü hariç Almanca ve Fransızca dersi veren yabancı profesörler yönetiyordu (Devletşin, 1981, s.43-44).Rusların Kazan bölgesine ne kadar önem verdiğinin göstergesi olan bu üniversitenin Kazanlılar tarafından kabul görmesi ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında olmuştur. Bartels Fuks ve Cr. Fraehn gibi Alman profesörlerin ön plana çıktığı Kazan Üniversitesi, Buhara gibi önemli medreselerde eğitim alanlarının dikkatini çekmiş ve Rusça öğrenmenin yanında bazı Rusça eserleri okumak amacıyla da kullanılmaya başlanmıştır (Taymas, 1966, s.119-121).

Millet ve Milliyetçilik gibi kavramların Tatarlar arasında yayılması da Rusya'nın etkisi üzerine cereyan etmiştir. Bazı araştırmacılara göre Pan-Türkizm fikrinin kurucuları

arasında gösterilen İsmail Gaspıralı'nın, Moskova'da askeri öğrenci olduğu dönemde Pan-Slavizm fikrinden etkilenerek Pan-Türkizm fikrini inşa ettiği ve Ruslaştırma faaliyetlerine karşı bir hareket olarak Tercüman gazetesi vasıtasıyla Osmanlı Türklerine yaklaştığı kabul edilmektedir (Kanlıdere, 2002, s.420).

Hâkimiyeti altındaki milletleri Ruslaştırma politikası güden Rusya'nın bu amaçla yürüttüğü faaliyetler, hâkimiyet altındaki milletlerin aydınlamasına dolaylı olarak vesile olmuştur. Görüldüğü gibi, Rusların asimilasyon politikaları, Kazan Tatarlarının milli uyanışını etkilemiş ve yol gösterici bir unsur haline gelmiştir.

1.4.Türkistan'ın Kazan Fikrî Gelişimine Etkileri

Kazan Tatarlarının fikri gelişiminde etkili olan diğer bir coğrafya özellikle medreselerinin etkisiyle Türkistan coğrafyası olmuştur.

Türkistan coğrafyasında bulunan medreseler aydınlanma hareketinden daha önceki dönemlerde dünyanın ilim merkezi olarak kabul edilmekteydi. Bu medreseler çağingereksinimlerine yetişemeyerek geri kalmış olsalar da burada verilen eğitim Kazan Tatarlarının ve tüm Rusya Türklerinin gelişimi açısından büyük önem taşımaktadır.

18. yüzyılın sonlarına doğru Kazan Tatarlarının Türkistan ile kurdukları ticari bağlar bölgeye gidip gelen tüccarların yanlarında Buhara medreselerine öğrenci götürmeleriyle farklı bir boyut kazanmıştır. O dönemlerde Buhara pozitif ilimler açısından bir bilim merkezi konumunda olmaktan uzak ve skolastik düşüncenin hâkim olduğu eğitim kurumlarına sahip olsa da bölgedeki kütüphanelerin zenginliği Kazanlı öğrencileri cezbeden unsur olmuştur. Buradaki eğitimlerini tamamlayan Damullalar, zengin tüccarların desteğiyle Kazan'a döndüklerinde birçok mektep açmışlardır. Buhara tarzında eğitim verilen bu mektepler Kazan Tatarlarının yenileşmesinde önemli bir adım olmuştur. Buhara usulünde açılan bu medreseler Usul-i Cedid mekteplerinin temelini oluşturmanın yanında ceditizm hareketinin öncüleri olacak gençleri yetiştirmesi bakımından büyük önem taşımaktadır (Taymas, 1966, s.113-115). Bu medreseler yalnızca şehirlerde de değil büyük köylerde de yaygınlaşmış ve büyük şöhret kazanmışlardır. Kazan'daki bu medreselerde, yaygın olanın aksine dini konular derinlemesine incelenirken öğrencilerin de Buhara'ya gidip eğitim almaları sağlanarak kültürel bir etkileşim vasıtası konumuna gelmiştir (Kurat, 1966, s.97).

Damullaların açtıkları bu okullarda eğitim reformu görülmesi de Tatarlar arasında okuma hevesi artmıştır. 18. yüzyılın ikinci yarısında eğitimi desteklemek isteyen imam ve zenginlerin de destekleriyle çok sayıda yeni medrese açılmıştır (Devlet, 2014, s.17). Uzun yıllar boyunca zulüm ve baskılardan yorulan halk yeni medreselerle birlikte ümitlenmiş ve manevi olarak canlanmıştır. Bu medreselerde yetişen öğrenciler derinlemesine düşünme becerisi kazanırken aydın sınıfın oluşmasında da önemli rol oynamışlardır (Devletşin, 1981,s.31).

Türkistan medreselerinde eğitim alan Tatar aydınları, burada öğrendiklerini memleketlerine taşıyarak kültürel bir hareketin zeminini oluşturmuşlardır. Kazan Tatarlarının aydınlanmasında önemli rol oynayan şahsiyetlerin önemli bir kısmı Buhara medreselerinden hareketle kurulan okullarda eğitim alarak fikirler geliştirmiş ve sonraki dönemlerin siyasetine yön verecek aydınları yetiştirmeye vâkıf olmuşlardır. Türkistan coğrafyasında ticaret yapıp zenginleşen Tatar tüccarlar da yeni okulların kurulmasında maddî olarak rol oynamışlardır.

Rusya Türkleri arasında modernleşme hareketinin ilk cerayan ettiği topluluk olan Kazan Tatarları, nispeten erken yaşanan bu aydınlanmayı kültürel etkileşimleri sayesinde başarmışlardır. Kültürel bağları olan Osmanlı Devleti, Mısır, Arabistan ve Türkistan coğrafyası dışında Avrupalı kültürün etkisini de bilhassa Rusya'dan alarak sağlam temeller üzerine kurulmaya çalışılan bu yenileşme hareketi iç dinamiklerin de desteğiyle geniş bir taraftar kitlesi toplamıştır. Osmanlı Devleti ve Mısır'dan önemli fikirler alan Kazan Tatarları, Rusya'nın imkânlarını Türkistan'ın eğitim tecrübesiyle birleştirerek yenileşme ve çağrı yakalama konusunda önemli bir adım atmıştır.

2. Eğitimde Yenileşme Hareketleri

Kazan Tatarlarının yenileşmesindeki en önemli unsur şüphesiz eğitimde yapılan reformlar olmuştur. Kazan medreselerinin yenileşmesindeki en önemli etkenler ise yakın zamana kadar ilim merkezi olarak kabul edilen Buhara medreseleri, modernleşmenin temelini oluşturan Rus okulları vasıtasıyla gelişen kültür ve şüphesiz İsmail Gaspıralı'nın yeni usül mektepleri olmuştur. Bu bölümde eğitimdeki yenileşme Buhara, Rus okulları ve İsmail Gaspıralı ekseninde ele alınmaya çalışılacaktır.

2.1.Buhara Medreselerinin Modernleşmeye Etkisi

Bir dönemin ilim konusunda cazibe merkezi olan Buhara medreseleri, eğitime gelen öğrenciler vasıtasıyla Kazan Tatarlarının yenileşmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Medrese sayısı ve eğitim açısından cazibe merkezi özelliği koruyan Buhara medreselerindeki bozulma müderrislerin verdiği eğitimde yaşanmıştır. Eğitimde skolastik düşünceler benimsenmiş olsa da bölgede verilen Arap ve Farsça dil eğitimi, tanınmış âlimlerden ders alma düşüncesi ve önemlisi de zengin kütüphanelerden yararlanmak ve bu vasıtayla büyük düşünürlerin fikirlerini öğrenmek Buhara medreselerini halen cazip kılan unsurlardan olmuştur (Hablemitoğlu, 2005, s.54).Buraya gelip eğitim aldıktan sonra Kazan'a dönen yeni Damullalar kendi bölgelerine yeni okullar açma işine girişmişlerdir. Aynı zamanda burada eğitim alıp dönenler bölgelerinde bilgin kişiler kabul edilmiş ve onların açtıkları okullara talep artmıştır. Bu kişilerin açtıkları okullar aynı zamanda zengin Tatar tüccarlar tarafından da desteklenmiştir. Burada da görüldüğü gibi 18. yüzyıl sonralarından 20. yüzyıl başlarına kadar Kazan Türklerinin manevi hayatı ve eğitimi Buhara medreseleri temelli olarak gelişim göstermiştir (Kurat, 1966, s.97-98).

Önceki bölümde de bahsettiğimiz üzere, ticari faaliyetler üzerine Türkistan bölgesine giden tüccarların yanlarında götürdüğü öğrencilere ek olarak doğrudan eğitim için Buhara'ya giden öğrenciler de eğitimlerini tamamlayıp damulla ünvanı aldıktan sonra Kazan'a dönerek buradaki yenileşmeyi hızlandırmışlardır. Aldıkları eğitim onlara saygınlık kazandırırken, Buhara kütüphanelerinden elde ettikleri bilgiler de onları yenileşmeye doğru götüren bir unsur olmuştur. Aynı zamanda Buhara'da eğitim alanların gördükleri saygınlık Tatar tüccarların yeni okulların açılmasına destek vermesini sağlamıştır. Buhara'da eğitim alanların yanı sıra Buhara'da eğitim alanların açtıkları okullarda yetişen zihniyet Kazan Tatarlarının modernleşmesin doğrudan etkileyen bir unsur olmuştur.

2.2.Rus Okullarının Modernleşmeye Etkisi

Kazan'daki eğitim modernleşmesi konusundaki önemli bir diğer etken Rus okulları vasıtasıyla Rusça öğrenme ve Rus kaynaklarından faydalanma yolunda olmuştur.

Tatarların modernleşmesinde önem taşıyan Kayyum Nasırı ve Hüseyin Feyizhani gibi isimler Rus okullarında okumamış olsalar da Rusça bilmenin gerekliliğini fark edip bu konuda tavsiye veren kişiler olmuşlardır. Ruslarla işleri doğrultusunda kurdukları münasebet sebebiyle Rusça öğrenmenin gerekliliğini fark eden bu isimlerin teşvikleriyle ve Buhara'dan

aldıkları kültürle bu yenileşmenin gerekliliğini fark eden diğer aydınlar vasıtasıyla 19. yüzyılın sonlarına doğru birçok Kazanlı öğrencinin ve hatta kız öğrencilerin de Rus okullarında eğitim almaya başladıkları görülmektedir. Rus okullarında eğitim alan öğrenciler Rus kültürü almanın yanı sıra gerici kesimin beklediği gibi ruslaşmamışlardır. Burada aldıkları eğitimle Ruslar karşısında milli hisleri uyanmış, kadının toplumdaki yeri kavranmış ve batılılaşma hareketleri başlamıştır. Bu bilgileri veren Kurat, Rusların batılılaşma yolundaki tesirlerini kabul etmiş ancak abartılmaması gerektiğini savunmuştur (Kurat, 1966, s.119-120). Rus okullarının etkisi muhakkak vardır ve diğer unsurlarla kıyaslandığında azımsanmayacak ölçüde olmalıdır. Çünkü Buhara tipi eğitim Kazan'da da verilmekteydi ancak milliyetçi fikirlerin ve geri kalmışlığın sebepleri Rus okullarıyla ve Rus kültürüyle tanışmaktan sonra ortaya çıkmıştır diyebiliriz.

Görüldüğü gibi Kazan Tatarlarını modernleşmeye götüren fikirlerin Rus okullarıyla ve Ruslarla etkileşime girildiği döneme rastlaması tesadüfi bir durum değildir. O döneme kadar yalnızca esaretle geçen yılların sebebini sorgulayan Tatar aydın zümresi, Ruslarla yaşanan etkileşimden sonra ilerlemenin ve içinde buldukları durumdan kurtulma arayışına girmeye başlamıştır.

2.3.Yeni Usül Mekteplerin Modernleşmeye Etkisi

Ruslara nazaran okuma oranı yüksek olsa da Kazan Tatarlarının aldıkları eğitim yenileşme dönemine girilmeden önce skolastik düzeyde kalmıştır. Yenileşme başladıktan sonra ise bu hareketin temel dayanağı eğitim, en büyük sorun ise eğitimsizlik olarak görülmeye başlanmıştır. İsmail Gaspıralı'nın öncülüğünde ortaya çıkan yeni usül mektepler Tatar modernleşmesinin kilometre taşı olmuştur.

Abdünnasr Kursavi ve Şihabeddin Mercani gibi aydınların geriliğin sebebini tespit edip eğitimde reform istemesi fikirleri karşılığını İsmail Gaspıralı'da bulmuştur. Gaspıralı'nın ortaya çıkardığı yeni metotta eğitim fikri başta büyük tepkilerle karşılaşsa da zamanla imamlar arasında dahi bu fikri destekleyen sesler yükselmeye başlamıştır. İsmail Gaspıralı'nın Bahçesaray'da açtığı ilk yeni usül mektebinde verilen eğitim, Tatar eğitimindeki yenileşmenin dönüm noktası olmuştur. Gaspıralı'nın hazırladığı Hoca-i Sübyan adlı metod kitabıyla kısa zamanda okuma yazma öğretmesi kısa zamanda etkisini göstermiştir. Gaspıralı burada verdiği eğitimi Tercüman gazetesi vasıtasıyla da Türk dünyasına duyurmuştur. Gaspıralı'nın öncülüğündeki yeni usül mekteplerin ikincisi Bahçesaray'dakinden 3 yıl sonra 1887'de

Kasımov şehrinde açılmıştır. Burada verilen eğitim zamanla taraftar kazanarak yayılmaya devam etmiştir. 1905 yılına gelindiğinde ise Rusya Türklerinin yaklaşık 5000 usul-i cedid okulu olduğu kaydedilmiştir. Bu okulların en yoğun olduğu bölge ise Kazan Tatarlarının olduğu İdil-Ural bölgesi olmuştur (Devlet, 2014, s.222-224).

İsmail Gaspıralı'nın öncülüğünde ancak başka diğer aydınlarında fikirlerinde yer ettiği gibi ortaya çıkan ve gelişen yeni usül mektepler ve eğitimdeki yeni usül Rusya Türkleri arasında büyük taraftar toplamıştır. Öğrencilerin hızlı bir şekilde okuma yazma öğrenmesi ve İsmail Gaspıralı'nın Tercüman gazetesi sayfalarında taraftar toplaması Tatarların modernleşmesini hızlandırmıştır. Yeni usül mekteplerde yetişen öğrenciler, Kazan Tatarlarının bağımsızlık mücadelesinde etkili olacak aydınları yetiştirmiştir.

Rusya Türkleri arasında gerçekleşen cedidçilik adı verilen yenileşme ve modernleşme hareketinin temelinde şüphesiz eğitim yatmaktadır. Eğitimdeki yenileşme hareketinin temelinde eski gücü kalmasa da kütüphaneleri ve ün yapmış âlimleri vasıtasıyla öğrencileri etkileye âlimler yer almıştır. Buhara'da eğitim alan damullalar Kazan bölgesinde yeni okullar açıp taraftarlar toplayarak okuma yazma oranını artırmışlardır. Aynı zamanda Rus okulları ve Rus kültürünün etkisi ve son olarak ise İsmail Gaspıralı'nın öncülüğünde gelişen yeni usül mekteplerin taraftar kazanmasıyla Kazan modernleşmesinde eğitim konusu zirveye ulaşmıştır.

3. Kazan Tatarlarının Modernleşmesinde Fikir Hareketleri

Uzun yıllar Rus hâkimiyeti altında yaşayan Kazan Tatarlarında hâkim olan dogmatik görüş zamanla yerini toplumun yükselmesini amaç edinen çeşitli fikirlere bırakmıştır. Bu bölümde Kazan Tatarlarının modernleşmesinde Türkçülük, sosyalizm ve cedidçilik akımlarının etkisi ele alınmaya çalışılacaktır.

3.1.Türkçülük

Rusya Türklerinin millî uyanışında etkileyen mücadeleye millî bir kimlik kazandıran fikir akımlarından biri Türkçülük akımı olmuştur.

Türkçülük hareketinin Rusya Türkleri arasında ortaya çıktığı kesim Tatarlar olmuştur. Uzun yıllar Rus yönetiminin baskısı altında yaşayan Tatarlar, milli kimliklerini korumak amacıyla Türkçülük hareketini bir vasıta olarak kabul etmişlerdir. En büyük savunucu olarak İsmail Gaspıralı'nın kabul gördüğü Türkçülük akımı; Türk milletinin kültür seviyesini

yükseltmek, ilerlemenin önünde engel olan kurumları saf dışı etmek ve düşman karşısında birlik olmayı amaçlamıştır. Rusya'daki Türkçülük hareketi bu birliği sağlamakla birlikte, Rusya sınırları içerisindeki Türk boylarının bereberliğinde ilerlemek ve kültürel bir özerklik kazanma doğrultusunda ilerlemiştir (Güngör, 2011, s. 136-137).

Türkçülük akımının önderlerinden İsmail Gaspıralı, Tercüman gazetesinde Türk dünyasının sorunlarını dünya üzerindeki tüm Türklerin yaşadığı coğrafyayı dikkate alarak gazetesinin sütunlarında yansıtmıştır. Türkçülük hareketinin diğer bir önemli savunucusu ise Kazanlı Yusuf Akçura olmuştur. Üç Tarz-ı Siyaset adlı eseriyle Türkçülüğün yönünü tayineden Yusuf Akçura, özellikle 1905 İhtilali sonrası Rusya Türklerinin yürüttüğü faaliyetlerde Türkçülük fikrinin etkisinde önemli roller üstlenmiştir (Hablemitoğlu, 2005, s.197-198).

Kazan Tatarları arasında millî şuurun canlanmasında en etkili unsur Türkçülük akımının kabul görmesi olmuştur. Milletlerinin yükselmesinin millî bir birliktelikle olacağına inanan Türkçü çizgideki aydınlar, dünya üzerinde tüm Türkleri mücadelelerinin bir unsuru olarak görmüşler ve faaliyetlerini başta Rusya Türkleri olmak üzere tüm Türk unsurların menfaati doğrultusunda gerçekleştirmeye yönelik faaliyet göstermişlerdir.

3.2.İslamcılık

Rusya Türklerinin kurtuluşu için toplumda kabul gören diğer bir görüş İslami unsurların temelde olduğu İslamcılık görüşü olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu içerisinde cereyan eden İslamcılık hareketinin, Rusya Türklerine etkisinde rol oynayan önemli isimler Abdürreşid İbrahim ve Cemaleddin Efgani olmuştur. Neredeyse tüm islam coğrafyasını dolaşan bu âlimler tüm islam coğrafyasının sorunlarını temel olarak çözüm yolları üretmeye çalışmışlardır (Hablemitoğlu, 2005, s. 198). İslamcılık fikrini Kazan Tatarları arasında yayılmasında öncü görünen isimler A. İbrahim ve C. Efgani olsa da halkın çoğuluğunun dönem şartları dâhilinde dini konudaki hassasiyetleri dikkate alındığında, genel olarak halk kesiminin bu görüşe sahip olduğu şüphesizdir.

Rus yönetiminin Panislamizm olarak adlandırdığı İslamcılık görüşü aynı zamanda Türkçülükle iç içe görünmüştür. Yani Türklerin hürriyetini hedef alan her türlü hareket Ruslar nazarında Panislamizm olarak kabul edilmiş ve bastırılmaya çalışılmıştır. Rus raporlarında yer alan bilgilere göre islamî görüşün hedefinde bütün müslümanları siyasi ve iktisadi olarak

Türkiye'nin yönetiminde birleştirmek ve bu doğrultuda Birleşik Türk Cumhuriyeti'ni kurmak vardır. Ancak islam birlikçileri etkili bir faaliyet yürütemese de Türkçülük şuurunun canlanmasına katkıda bulunmuşlardır (Devlet, 2014, s. 197-198).

Rusların Panislamizm karşısındaki baskıcı politikaları Rusya Türklerini Türkiye'ye daha çok yakınlaştırmıştır. Zaten Türkçülük fikriyle paralel bir hareket olarak görülebilecek olan İslami hareket, dönemin aydınlarının iki görüşe de sahip olup bu doğrultuda faaliyet göstermelerinden anlaşılmaktadır.

3.3.Sosyalizm

Kazan Tatarları arasında fikrî gelişimi etkileyen diğer bir akım sosyalist çizgideki hareket olmuştur.

Rusya'da baskı rejimine karşı bir hareket olarak gelişen Sosyalizm, sosyalist Ruslar vasıtasıyla taraftar kazanmıştır. Rusya sınırları içerisinde yaşayan halklar yalnızca Ruslar ve Türklerden değil bunlara ek olarak Finler, Lehliiler, Ukraynalılar ve Yahudilerden oluşmaktaydı. Rus yönetiminin uyguladığı zorba politika tüm bu bahsi geçen topluluklar üzerinde aynı etkiyi yaratmıştır ve kurtuluş yolu olarak sosyalizm görüşü desteklenmeye başlamıştır. Kazan Tatarları arasında 1917'den önce sosyalist akım pek etkili olmasa da bu görüş Tatar Öğretmen Okulu ve Muhammediye Medresesi öğrencileri tarafından benimsenmiştir. Bu medreselerde yetişen Sadri Maksudi, Fuat Toktarov, Ayaz İshaki, Fatih Emirhan, Abdullah Tukay gibi isimler sosyalist hareketten etkilenerek faaliyet yürütmeye çalışmışlardır. Sömürülen halkların hakları için mücadele eden bu akımın savunucuları sosyalizm görüşünü benimsemiş olsalar da temelde İsmail Gaspıralı'nın eğitim reformlarını uygulamaya çalışmışlardır (Güngör, 2011, s. 143-145).

Sosyalist akım Kazan Tatarları arasında taraftar bulsa da faaliyet alanı olarak önemli bir etki yaratmamıştır. Sosyalizmin savunduğu hak ve özgürlükler Kazan Tatar aydınlarının fikri gelişiminde etkili olurken faaliyetleri büyük ölçüde Türkçülük ve İslamcılık görüşü ekseninde gelişmiştir.

Görüldüğü gibi Kazan Tatarlarının fikrî gelişiminde önemli rol oynayan Türkçülük, İslamcılık ve Sosyalizm görüşlerinin tamamı, Rusya Türklerinin ilerlemesi ve birleşmesi için

temel teşkil eden görüşler olmuşlardır. Rusya Türklerinin yenileşme döneminin en etkili unsurları olan Kazan Tatar aydınları, bahsi geçen görüşleri İsmail Gaspıralı'nın reformist görüşleriyle birleştirerek milletlerinin terakkisi yolunda bir unsur olarak kullanmışlardır.

4. 1905 İhtilali ve Sonrasındaki Gelişmeler

Kazan Tatarları merkezli gelişen Rusya Türklerinin aydınlanma hareketi başlangıçta kültürel yönden olsa da 1905 yılında Rusya'da meydana gelen ihtilal sonrasındaki kısmî özgürlük ortamında basın yayın faaliyetleri ve siyasi toplantılarla güç kazanmıştır. Bu bölümde 1905 İhtilali ve Kazan Tatarlarının İhtilal sonrası faaliyetleri ele alınmaya çalışılacaktır.

1905 yılındaki Rus-Japon savaşında Rusya'nın art arda aldığı yenilgiler alması halkın yönetime olan güvenini iyiden iyiye sarsmıştır. Savaş masrafları dış devletlerden borç olarak karşılanırken içerde halka yeni vergiler yüklenmiştir. Böylece ekonomik kriz belirgin bir hal alırken fabrikalardan maaşlarını alamayan işçilerin memnuniyetsizliği günden güne artmıştır. Halk savaşın kaybedilmesini istibdat yönetiminin bir başarısızlığı olarak görmüş ve içten içe savaşın kaybedilmesini isteyenler meydana çıkmıştır (Kurat, 1987, s.378). Savaşın kaybedilmesinden sonra Çarlık genelinde grevler şiddetini ve sayısını artırarak devam etmiş ve ekim ayında genel bir grev halini almıştır. Böylelikle Çar köşeye sıkışarak 17 Ekim 1905 tarihinde hürriyet hakları içeren bir manifesto yayınlamıştır (Kurat, 1987, s.385-386).

Tarihte 1905 İhtilali olarak bilinen bu olay Rusya Çarlığı sınırları içerisinde basın-yayın faaliyetlerinin yanında siyasi faaliyetlere de kısmen izin veren bir özgürlük ortamı doğurmuştur. Bu ortamda Kazan Tatarları millî mücadelelerini farklı bir boyuta taşıyarak hem basın yoluyla hem de siyasi faaliyetlere girişecek mücadelesini sürdürmüştür

4.1. Basın Faaliyetleri

Kazan Tatarlarının bilinçlenme yolunmaki mücadelesindeki farklı bir yol 1905 İhtilali sonrasında süreli yayınların çıkarılmasıyla başlamıştır. Bu bölümde Kazan Tatarlarının ilk süreli yayınları ve bu yayınlarla yürüttükleri faaliyetlerden bahsedilmeye çalışılacaktır.

1905 Rus İhtilaline kadar basın faaliyeti gösteremeyen Kazan Tatarları, İhtilalden sonra 1905-1907 yılları arasında, Stoplin'in reaksiyoner rejimi yerleşene kadar toplamda 20 gazete ve 13 dergi çıkarabilmişlerdir. Stoplin rejimi bu yayınların bir kısmını durdursa da bu

dönemde 9 gazete ve 2 dergi faaliyetlerini sürdürmeye devam edebilmiştir. 1918'e gelene kadar yayın faaliyetlerine devam etme mücadelesi veren Tatarlar, Bolşeviklerin bütün yayınları yasakladığı tarihe kadar toplamda 63 gazete ve 34 dergi yayınlamışlardır (Devlet, 1998, s.56-57).

Kazan Tatarlarının çıkardığı ilk gazete olan Nur, Nadir Devlet'in, Akdes Nimet Kurat'tan aktardığına göre 1905 ihtilalinden kısa bir süre önce çıkarılmıştır. Ataullah Bayezidov tarafından Petersburg'da çıkarılan bu gazete dönemin milli ve dini hislerine, özellikle ihtilalden beklentisi yüksek olan aydın kesime hitap edemediği için çok fazla taraftar toplayamamıştır (Devlet, 2014, s.209).

Tatar gazeteciliğinin en büyük adımı ise 29 Ekim 1905'ye yayınlanmaya başlayan, ilk yıllarda fiilen idareyi Yusuf Akçura yürütmüş olsa da, Seyid Giray Alkin tarafından çıkarılan Kazan Muhbiri adlı gazete olmuştur. 5 yıl boyunca yayınlanan Kazan Muhbiri, dini, milli ve ictimai meselelere eğilmesinden dolayı kısa sürede büyük ilgi toplamış ve sadece Kazan'da değil tüm Rusya Türkleri arasında takip edilmeye başlamıştır. Kazan Muhbiri'nden sonra ilgi çeken diğer bir gazete ise Abdürreşid İbrahim'in Ülfet gazetesi olmuştur. Petersburg'da yayın hayatına başlayan Ülfet gazetesi, dini meselelere ve Türklerin siyasi ve kültürel meselelerine ağırlık vermiştir. Büyük ilgi gören Ülfet gazetesi, 9 Haziran 1907'ye kadar yayımlandıktan sonra Rus yönetimi tarafından kapatılmıştır (Devlet, 2014, s.209-210).

Kazan Tatarlarının süreli yayın faaliyetleri aydınlanma yolunda bir vasıta olarak kullanılmıştır. Çıkarılan tüm yayınlar bağımsızlık mücadelesindeki yönü tayin etmek maksadıyla aydınların fikirlerini beyan etmek ve okuyucuları bu fikre ortak etmek amaç edinilmiştir. Güncel gelişmeler ve haberlerin yanında siyasi olaylar da gazete ve dergi sütunlarına yansıtılarak halk tabakası da aydınlanma hareketine ortak edilmeye çalışılmıştır.

4.2. Rusya Türklerinin Kongreler Dönemi

Rusya Türklerinin aydınlanmasının en belirgin sonucu şüphesiz siyasi faaliyetler göstermeleri olmuştur. Rusya Türkleri, İhtilal sonrası kısmî özgürlük ortamında birtakım kongreler düzenleyerek siyasi faaliyetlere girişmişler ve Devlet Dumasında vekil bulundurmışlardır. Bu bölümde Rusya Türklerinin siyasi toplantılarına değinilecektir.

Rusya'nın egemenliğini altına girdiklerinden beri, beraber ve organize bir şekilde hareket etmekten yoksun olan Rusya Türkleri, 1905 İhtilaline kadar din ve ırk birliği

yapamamışlardır. İhtilal sonrasında meydana gelen siyasi boşlukta bazı aydınlar harekete geçerek siyasi mahiyette birtakım kongre ve toplantılar yapmaya başlamışlardır (Hayit, 2004, s.199).

Rusya Türkleri, Ağustos 1905'te birincisi, Ocak 1906'da ikincisi, Ağustos 1906'da üçüncüsü, Haziran 1914'te dördüncüsü ve Mayıs 1917'de beşincisi olmak üzere 5 kongre gerçekleştirmişlerdir. Bu kongreler; müslüman kongreleri, müslüman cemiyeti, müslümanların resmî nedveleri ve müslümanların cıgılışı gibi isimlerde anılmıştır. 1905 Ağustos'unda toplanan birinci kongre için resmi izin alınamamasına rağmen Oka Nehri üzerinde bir gemide toplanan kongre, siyasi bilgi ve tecrübe bakımından yetersiz olsa da Rusya Türklerinin biraraya geldiği ilk kongre olması bakımından önemlidir. 1906 Ocak ayında toplanan ikinci kongre için yine izin alınamasa da 22 Ocak'ta ilan edilen hükümet bildirisine göre bütün toplantılara izin verilmiştir. İzin sonrası yapılan toplantı da Rusya Müslümanları İttifakı nizamnamesi görüşülmüş ve Rusya'daki siyasi partilerle iş birliği meselesi ele alınmıştır. Ağustos 1906'da siyasi meseleleri tartışmamak kaidesiyle izin alınan üçüncü kongrede ağırlıklı olarak dini ve eğitim konuları görüşülmüş ve eğitimde usul-i cedit prensiplerine dayalı yenilikler yapılması kararı çıkmıştır. Haziran 1914'ye toplanan dördüncü kongrede yine eğitim ve dini konularda kararlar alınırken siyasi kabul edilecek tek madde Kazakların da dumaya vekil göndermeleri gerektiği maddesi olmuştur. Rusya Türklerinin en kapsamlı kongresi ise Mayıs 1917'de düzenlenen beşinci (Bütün Rusya Müslümanları Kongresi) kongresi olmuştur. Rusya Türklerinin her bölümünün temsilcisinin katılıp görüş bildirdiği bu kongre Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesinden sonra kurulan geçici hükümetin izniyle gerçekleştirilmiştir. Kadın hakları, eğitim, dini durum ve siyasi meseleler gibi birçok konunun görüşüldüğü bu kongre de özerkliğin federatif ya da üniter olması konusu da gündeme gelmiştir. Rusya Türklerinin siyasi faaliyetleri açısından büyük önem taşıyan bu kongrede en büyük sorun ortak düşman karşısında birlik olamayıp her boyun kendi menfaatlerini düşünmesi kongrenin ciddi bir netice almasına mani olmuştur (Türkoğlu, 2006, s.96-98).

Rusya Türklerinin bağımsızlık yolundaki tek siyasi faaliyeti olarak düzenlenen kongreler, siyasi bilinçlenmenin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Siyasi olarak alınan kararlar sonuca ulaşamamış olsa da kongrelerde tartışılan konular ve farklı görüşlerin fikirlerini beyan etmesi Rusya Türklerinin fikrî gelişimini gösteren bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Rusya Türklerinin terakkisi doğrultusunda Rus yönetiminden izinli ve izinsiz olarak düzenlenen bu

kongreler Rusya Türklerinin geleceğinin planlanması ve geri kalmışlığın sebeplerinin tespit edilebilmesi bakımından önem taşımaktadır.

Görüldüğü gibi 1905 İhtilali sonrası Rusya'da ortaya çıkan özgürlük ortamı, Rusya Türklerinin birbirleriyle olan etkileşimlerini artırmalarını ve istişare yapmalarını basın-yayın faaliyetleri ve siyasi toplantılarla sağlamıştır. Süreli yayınlarda güncel durum hakkında süreklibilgi akışı sağlanırken, toplantılar vasıtasıyla da aydın kesim fikir teatisinde bulunarak modernleşme hareketini farklı bir boyuta taşımıştır.

Sonuç

Rusya Türklerinin yenileşme hareketi olarak bilinen ve 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında en etkili dönemini yaşayan ceditçilik hareketi eğitim merkezli bir hareket olarak görülmelidir. Eğitimde başlayan modernleşme önce zihinleri değiştirmiş ardından da içinde buldukları durumu sorgulayıp bu halden kurtulma yönünde fikir arayışlarına girerek faaliyet göstermelerini sağlamıştır.

Merkezinde eğitim olan bu ceditçilik hareketinin başlangıcı ilk olarak farklı toplumlarla yaşanan etkileşimle başlamıştır. Kültürel ve dini bağları bulunan Osmanlı Devleti, Mısır, Arabistan ve Türkistan gibi bölgeler Kazan Tatarlarının eğitiminde kilit rol oynamıştır. Bahsi geçen bölgelere eğitim amaçlı giden Tatar öğrenciler buralarda hem nam salmış âlimlerin fikirlerinden etkilenmişler hem de özellikle bir dönemin ilim merkezi kabul edilen Buhara'daki kütüphanelerden yararlanarak fikri aydınlanmayı başlatmışlardır.

Tatar öğrencilerin aldıkları eğitimle güç kazanan aydınlanma hareketi mektep ve medreselerin de ıslahıyla güçlenerek devam etmiştir. Buhara medreselerinden ve Buhara şehriden elde edilen tecrübeler eğitim kurumlarındaki ıslah hareketini başlatmıştır. Buna paralel olarak gelişen Rus okulları ve İsmail Gaspıralı'nın öncüsü olduğu yeni usül mekteplerin de yaygınlaşması ve öğrenci toplamasıyla zihniyet biraz daha değişmiştir. Gaspıralı'nın yeni usül mektebindeki hızlı öğretim, Rus okullarında öğrenilen Rusça ile birleşerek farklı bir boyuta ulaşmıştır. Rus diline hâkim olanlar dini yayınlar dışında kaynaklarla karşılaşmış ve bu vasıta ile yeni fikirler edinmişlerdir.

Dönemin mollaları Rus okullarına gitme ve Rusça öğrenmenin Ruslaşmayla eşdeğer olduğu görüşleri zamanla önemini kaybetmiştir. Rus okullarında eğitim alıp Rus kültürüyle tanışan Tatar öğrenciler, beklenilen aksine milliyetçi bir kimliğe bürünmüş ve milletlerinin

istikbali için mücadele eden aksiyon adamları haline gelmişlerdir. Rusça öğrenen gençlere bu dil o dönemde Türkçesi bulunmayan birçok kaynağın kapısını aralamıştır.

Rusya Türklerinin modernleşmesinde etkili olan fikir akımları Türkçülük, İslamcılık ve Sosyalizm olmuştur. Türkçülük ve İslamcılık paralel bir şekilde Türk ve Müslüman birliğini hedeflerken, daha az etkili olan sosyalizm görüşü tüm halkların terakkisi yolunda gelişmiştir. Bu fikir akımları arasında en çok etkiye ve taraftara sahip olan akım şüphesiz Türkçülük olmuştur.

1905 İhtilalinin getirdiği kargaşa ve özgürlük ortamı Kazan Tatarlarının fikrî gelişimini basın ve kongreler yoluyla etkilemiştir. Süreli yayınlar fikirlerin geniş kitlelere yayılıp tartışılmasını sağlarken, kongreler de halkın önde gelenlerinin bir araya gelerek fikir tartışmaları yaşamasına imkân vermiştir. Tüm bu mücadeleler kaydadeğer bir sonuç vermese de Kazan Tatarları arasında aydın zihnin oluşmasında büyük paya sahip olmuştur.

Çalışmada en çok dikkat çeken husus Rusların modernleşmeye etkisi olmuştur. Daha önce yapılan çalışmalarda genellikle Rusya'nın baskıcı ve asimile etmeye yönelik politikası vurgulanmıştır. Ancak bu çalışmada net olarak görülmektedir ki Rusya Türklerinin ve Kazan Tatarlarının modernleşmesinde en büyük paya sahip olan unsur bizim kanaatimizce Rusya'nın etkisidir. Rusya, Rusya Türklerinin modern dünyaya açılan kapısı olmuştur. –Geç de olsa- gerek imkânlarından yararlanılması gerekse eğitim konusunda örnek teşkil etmesi Rusya Türklerinin modernleşme döneminde Rusya'yı önemli hale getirmektedir.

KAYNAKÇA

- HAYİT, B. (2004). *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara.
- DEVLET, N. (1998). *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Meclisi*. Ötüken Neşriyat. Ankara.
- DEVLET, N. (2014). *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1905-1917*. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara.
- DEVLETŞİN, T. (1981). *Sovyet Tataristan'ı* (Çev. M. Emircan). Sevinç Matbaası. Ankara.
- GÜNGÖR, E. (2011). *Türkistanda Fikir Akımları*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık. İstanbul.

- HABLEMİTOĞLU, N. (2005). *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)*. Toplumsal Dönüşüm Yayınları. İstanbul.
- KANLIDERE, A. (2002).XIX ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları, *Türkler*.(18), Yeni Türkiye Yayınları, 718-729.
- KURAT, A. N. (1966). Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri (1917 Yılına Kadar). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3-4 (24), 95-194.
- KURAT, A. N. (1987). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara.
- TAYMAS, A. B. (1966). *Kazan Türkleri Türk Tarihinin Hazin Yaprakları*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. Ankara.
- TÜRKOĞLU, İ. (2006). Müslüman Kongreleri. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA). (32). İstanbul. 96-98.